

Розділ 5

ЕЛЕМЕНТИ ТЕОРІЇ ІМЕН

5.1. ІМ'Я, СМИСЛ, ЗНАЧЕННЯ

Семантичний аналіз природної мови дав змогу здійснити типологію мовних виразів, відповідно до того, носіями яких видів мисленневих структур їх властивостей і відношень вони є. Але вирази природної мови можна розглядати як знаки, що є носіями імен. З огляду на це, усі осмислені (значущі) мовні вирази у сучасній логіці розглядаються як імена. У процесі пізнавальної і практичної діяльності предметом людської думки стають реально існуючі або уявні речі. Без позначення цих предметів людина не може обійтися.

Іншими словами, між предметами (реальними чи уявними) та способом їх уживання у процесі обміну думками має місце відношення іменування. Відношення іменування передбачає два об'єкти: *позначуване* та *позначаюче*.

Позначаюче є продуктом розумової діяльності людини та має суб'єктивний характер.

Позначуване може бути залежним від суб'єкта пізнання (коли йдеться про уявні предмети) та незалежним (коли йдеться про об'єктивно існуючі предмети). Позначаючим можуть бути слова, речення, комбінації речень.

Отже, мовні вирази, які мають властивість бути позначаючими, називають **іменами**. До імен належать окремі слова (*Шевченко; Дніпро; річка*) і словосполучення (*автор поеми "Сон"; річка, на берегах якої розташована столиця України*). Кожне з імен позначає або індивідуальний предмет, або сукупність предметів.

Те, на що вказує ім'я, називають **денотатом** (*десігнатом, номінатом*) або значенням імені.

Один і той самий денотат може мати різні імена. Наприклад, імена *Т. Шевченко* та *автор поеми "Сон"* указують на одну й ту саму особу. Ця обставина зумовлює необхідність пояснити, що дає змогу пов'язувати (співвідносити) в кожному конкретному випадку певне ім'я із відповідним предметом (денотатом). Виявляється, що в процесі іменування бере участь деякий посередник, без якого неможливо ні користуватися іменами, ні знаходити та відрізняти одні предмети від інших. Посередником є інформація, знання про позначуваний предмет. Цю інформацію називають **сміслом** (концептом) імені.¹³

Смисл (концепт) і *значення* (денотат) *складають зміст імені*. Носіями імені можуть бути не тільки слова та словосполучення, а й деякі речення.

Сміслом (концептом) *речення-імені є інформація, яку містить у собі речення* (щось про щось стверджується або заперечується), а *значенням* – *абстрактний предмет, логічна валентність* (істинно або хибно).

Значення мають лише дійсні імена (Франція; винахідник радіо; Київ). Уявні ж імена лише символічно щось позначають, оскільки в дійсності позначуваних ними предметів не існує (такими є імена *Пегас; абсолютно тверде тіло; $\sqrt{-1}$* тощо).

Смисл же мають усі імена. Виявлення смислу імені дуже важливе, адже саме смисл – та ланка, яка пов'язує ім'я з предметом. Логіку ж у теорії імен цікавить саме пояснення того, яким чином здійснюється зв'язок імен із предметами позамовної дійсності.

Укажемо на необхідність аналізу теорії імен для логіки:

Логіка робить об'єктом аналізу ім'я з метою з'ясування, насамперед, таких питань:

1) *як співвідносяться ім'я та поняття, а саме: смисл імені та зміст поняття;*

2) *як залежить логічне значення судження від значень імен, що до нього входять;*

3) *які саме логічні засоби можуть забезпечити інваріантність суджень при їх взаємодії у процесі умовиводу.*

---

¹³ Про поняття смислу вже йшлося, коли розглядалися рівні семіотичного аналізу знакових систем. Але наразі ми акцентуємо увагу на одному із видів знаків – на іменах.

5.2. ВИДИ ІМЕН

Залежно від того, указує ім'я на окремий предмет чи вирізняє якийсь предмет із множини предметів, усі імена поділяють на:

- власні;
- загальні.

Власні імена позначають (індивідуальні) предмети. Наприклад, *Платон; Автор "Енеїди"; Варшава.*

Загальні імена виділяють один предмет із множини предметів. Наприклад, *держава; місто; книга; природний супутник.*

Порівнюючи власні імена із загальними, які позначають множини, звернемо увагу на те, що загальні імена вказують на невизначеного представника із множини предметів – якусь державу, якесь місто тощо. По суті, загальні імена, на відміну від власних, не мають смислу та значення. Наприклад, якщо слово *місто* є іменем для *Києва, Варшави*, то виявляється, що воно є іменем над іменами, оскільки кожний об'єкт, який воно називає, має власне ім'я.

Змістом загального імені є те загальне, що притаманне кожному окремому предмету із даної множини.

Досить переконливо пояснив ситуацію з правильним розумінням загального імені Б. Рассел. Він вказував, що слово *людина* позначає не багатьох людей, а невизначену людину. Тому має сенс говорити, що загальне ім'я не позначає, а представляє певний (довільний) предмет із множини так, як змінна x у математиці представляє якесь довільне число. У цьому розумінні можна трактувати загальні імена як своєрідні предметні змінні, це, по-перше; а по-друге, наслідком цього факту є те, що загальні імена не є іменами у власному розумінні цього слова, оскільки не є іменами й предметні змінні.

Усе це дає змогу дійти висновку, що клас імен не охоплює всю множину мовних виразів, а збігається лише з категорією постійних термів. Це свідчить про різноманітність відношень між словесними знаками та об'єктами. Відношення іменування (позначення) є лише одним із цих відношень. Тому, коли йдеться про смисл, значення, принципи іменування, то мається на увазі характер зв'язку власних імен (постійних термів) із предметами, які вони представляють. Процедури встановлення смислу імені за характе-

ром бувають різними. В одних випадках ім'я безпосередньо вказує на свій смисл, в інших – для виявлення смислу потрібні додаткові дії (спеціальні пояснення, посилання на контекст тощо).

Власні імена у природній мові виражаються не тільки словом або словосполученням (*Сократ; Батьківщина Сократа*), а й цілими реченнями за допомогою оператора означеної дескрипції, який називають йота-оператором та у природній мові записують у вигляді виразу *той, хто ...*. Наприклад, *той, хто написав поему "Енеїда"; Той, хто першим відкрив Америку*. Форма виразу *той, хто ...* не явно передає власне ім'я в природній мові.

Візьмемо для прикладу ім'я, яке звучить так: *Той, хто є автором "Кобзаря"*. Денотат цього імені – реальна людина на прізвище Шевченко, що народилася 1814 р. у селі Моринці на Черкащині; був кріпаком у Енгельгарда; один із видів Шевченкової творчої діяльності – поезія, що й спричинило появу на світ *"Кобзаря"*. Аналізуючи це ім'я, легко переконатися, що тут внутрішньо закладено нюанс (аспект, наголос, відтінок смислу), за допомогою якого можна відрізнити одне ім'я від іншого за однакових денотатів. Саме цей нюанс, виділений з усього масиву інформації про предмет (яким ми володіємо на даний час), і становить смисл імені.

Або візьмемо ім'я: *Той, хто є автором картини "Катерина"*, яке також є ім'ям із цим самим денотатом, але в цьому випадку смислом буде вже інший відтінок інформації, а саме: *Т. Шевченко мав талант художника; був другом Сошенка, який звернув увагу на здібності молодого Тараса; закінчив Петербурзьку академію мистецтв*.

Очевидно, що є імена, смисл яких встановити досить просто. Але ситуація ускладнюється, коли ім'я розглядають поза контекстом, скажімо слово *Київ*. Денотатом може бути й місто, і військовий корабель, і готель. Щоб однозначно встановити смисл імені, потрібний додатковий аналіз і пояснення.

Якщо смисл імені визначається конкретною ситуацією або контекстом, воно називається простим або неописовим. Наприклад, *Юпітер; Дніпро; Україна*.

Якщо смисл імені визначається його побудовою, воно називається складним або описовим. Наприклад, *Учень Платона; учитель Олександра Македонського; столиця Франції* тощо.

Виділення різних відтінків у масиві інформації про денотат створює ситуацію, за якої один і той самий денотат має різні імена (саме це і є характерним для описових імен, де кожне нове ім'я – це новий смисловий відтінок). Але досить часто одне й те саме ім'я вказує на різні денотати. Це вже не розщеплення масиву інформації про денотат на відтінки (як у випадку із складними іменами), а знаходження нових масивів інформації, що дає можливість чітко відмежовувати одні денотати від інших. Саме це є властивістю для неописових (простих) імен.

Таким чином, процедура виявлення смислу й денотату імені передбачає наявність контексту мовного виразу.

Під контекстом для довільного виразу А розуміють такий вираз, до якого входить А без порушень синтаксичних правил мови, що використовується.

Зрозуміло, що контекстами для А будуть частини речення, цілі речення, або фрагменти тексту. Наприклад, візьмемо власні імена *Учитель Арістотеля та засновник "Академії"; Учитель і друг Арістотеля; Учитель Арістотеля та автор "теорії ідей"*. У всіх прикладах є власне ім'я *Арістотель*. Вирази, до яких входить ім'я *Арістотель* без порушень синтаксичних правил даної мови, називається *контекстом* для цього імені.

5.3. ПРИНЦИПИ ВІДНОШЕННЯ ІМЕНУВАННЯ

Процес застосування імен не є довільним. Хоча, на перший погляд, здається, що це саме так. Справді, зіставлення якогось імені з предметом повністю залежить від людини, яка користується цим іменем, але при всьому цьому потрібно дотримувати таку вимогу: *різні предмети треба називати різними іменами*.

Р. Карнап у праці "Значення та необхідність" формулює три принципи відношення іменування.

Принцип однозначності: *якщо ми приймаємо певний вираз у даному контексті в ролі імені, то він має бути іменем лише одного об'єкта*. Цей принцип впливає із визначення імені. Не заперечуючи факту багатозначності імен (явища дуже поширеного у природній мові), цей принцип вимагає, щоб у спеціалізованих мовах,

насамперед у мовах науки, кожне ім'я мало одне значення та один смисл. А якщо вже доводити цю думку до кінця, то доцільно вважати імена із різними денотатами різними іменами, оскільки власне іменем є вираз, який співвідноситься з якимось одним відокремленим предметом.

Принцип предметності: *складне ім'я виражає відношення між значеннями простих імен, що до нього входять.* Іншими словами, відношення, зв'язки, які виражає складне ім'я, є відношеннями, зв'язками не між іменами, а між предметами, які позначаються простими іменами, що входять до цього складного імені.

Принцип взаємозамінюваності: *якщо просте ім'я, що входить до складного, замінити іменем із тим самим денотатом, то отримане складне ім'я матиме те саме значення (денотат), що й вихідне.* Може статися, що принцип взаємозамінюваності є прямим наслідком принципу предметності. За умови, що об'єктами думки у складному імені є не прості імена, а предмети, які вони позначають, то нібито само собою зрозуміло, що значення складного імені залежить тільки від значень простих, із яких воно складається. Але трапляються ситуації, які суперечать цьому.

Скористаймося прикладом Б. Рассела, що став уже хрестоматійним. Шотландський письменник В. Скотт використовував псевдонім *автор "Веверлея"*, про що не знали багато читачів, серед яких – і король Англії Георг IV. Таким чином, два імені *В. Скотт* та *автор "Веверлея"* називають одну й ту саму людину, хоча мають різний смисл. Якось в урочистій обстановці Георг IV поцікавився, чи справді Вальтер Скотт – автор "Веверлея"? Цей факт можна записати у вигляді судження: *Якось Георг IV запитав, чи справді Вальтер Скотт є автором "Веверлея"?*

Згідно із принципом взаємозамінюваності, можна замінити ім'я *автор "Веверлея"* на ім'я *Вальтер Скотт*, оскільки у них однакові денотати. Ця заміна не має спричинити зміну істинності вихідного судження. Але насправді це не так.

По-перше, судження *Якось Георг IV запитав, чи справді Вальтер Скотт є автором "Веверлея"* є істинним, але судження *Якось Георг IV запитав, чи справді Вальтер Скотт є Вальтером Скоттом* є очевидно хибним. Тут, по суті, порушується принцип взає-

мозамінюваності, оскільки зазначені власні імена мають однаковий денотат, але мають різний смисл.

По-друге, ім'я *автор "Веверлея"* у даному контексті набуває своєрідного характеру, що визначається саме природою контексту.

Розглянемо інший приклад: *Автор "Кобзаря" був співробітником Київського університету*. Очевидно, імена *автор "Кобзаря"* та *Тарас Шевченко* мають один і той самий денотат. Коли ми замінимо одне іншим, то отримаємо судження із тим самим значенням, що й наведене нами тільки що: *Тарас Шевченко був співробітником Київського університету*. Виходить, що тут повністю виконується принцип взаємозамінюваності. Така розбіжність у реалізації принципу взаємозамінюваності зумовлена різницею контекстів, в яких вживаються замінювані імена.

*Контекст, значення якого змінюється при заміні в ньому певного імені на інше із тим самим денотатом, називається **непрямим** або інтенціональним щодо певного імені*. Наприклад, у першому прикладі маємо інтенціональний контекст щодо імені *автор "Веверлея"*.

*Контекст, значення якого не змінюється внаслідок заміщення в ньому якогось імені з тим самим денотатом, називається **прямим***. У другому прикладі, де йдеться про Тараса Шевченка, маємо прямий або екстенціональний контекст.

У природній мові зазвичай інтенціональними контекстами є такі, які містять непряму мову. Крім цього, інтенціональними контекстами є так звані психологічні контексти, які містять відношення людини до якихось предметів або явищ. У цих контекстах вживаються слова: *знає; думає; вважає; сподівається; розрізняє; вбачає* тощо.

Розгляд принципів іменування та поділу контекстів на екстенціональні та інтенціональні природно пов'язаний із питанням про те, яке місце займають ці проблеми в логіці. Щоб з'ясувати це питання, треба прокоментувати головні результати дослідження поняття смислу Г. Фреге.

Відомо, що логіка, насамперед, двозначна класична (як логіка висловлювань, так і логіка предикатів) має об'ємний екстенціональний характер. У цій логіці справедливим є **принцип об'ємності**, який дає можливість ототожнювати різні властивості

або відношення за умови, що вони стосуються одного й того самого предмета. Іншими словами, згідно із *принципом об'ємності*, два предикати (властивості або відношення) не розрізняються, якщо мають один і той самий об'єм (такими, напр., є предикати *бути рівностороннім трикутником*; *бути рівнокутним трикутником*). Такого трактування принципу об'ємності Фреге досягнув, запровадивши у логіку уявлення про предикат як про логічну функцію.

Визначення предиката як логічної функції означає, що це така функція, яка ставить у відповідність предметам (двійкам, трійкам тощо) певної предметної області істину або хибу.

В екстенціональній логіці предикат вважається заданим, якщо вказано його об'єм, тобто вказано, яким самим предметам предикат співвідносить *істину*. Це дає можливість ототожнити властивість із множиною предметів, а відношення – системою предметів (тобто множинами пар, трійок і т.д. предметів). А якщо це так, то властивості й відношення можна трактувати як відповідні об'єми.

Об'ємне, екстенціональне трактування властивостей і відношень цілком влаштувало математику. Тому засобів об'ємної теоретико-множинної логіки достатньо для обґрунтування значної частини математики.

Саме об'ємний характер мало логічне числення, побудоване Фреге для обґрунтування арифметики. Звертаючись до поняття смислу, Фреге ставив за мету надати екстенціональний (об'ємний) характер не тільки логічному численню, яке він використав спеціально для обґрунтування арифметики, а й звичайному мисленню, звичайній мові, оскільки вони використовуються для цілей логіки. Іншими словами, Фреге шукав шляхи об'ємного трактування смислу, розгляду смислу як своєрідного предмета.

Аналізуючи природну мову, Фреге зіткнувся з контекстами, в яких, на перший погляд, порушувався принцип об'ємності. Тобто з контекстами, означеними вже як інтенціональні. Поряд із психологічними, модальними контекстами особливо яскравим прикладом інтенціональних контекстів є непряма мова. Випадок з Георгом IV, про який ідеться у прикладі Рассела, свідчить, що необережне поводження з інтенціональними контекстами неминуче призводить до антиномій відношення іменування.

Розглядаючи антиномії іменування, Фреге показує, що в інтенціональних контекстах при вживанні імені, відносно якого цей контекст є інтенціональним, денотат цього імені змінюється. Денотатом імені за непрямого його застосування стає смисл імені за прямого його застосування. А це означає, що, відповідно до принципу предметності, в інтенціональних контекстах виражаються відношення не між предметами (звичайними денотатами імен), а між їхніми смислами. У цьому випадку принцип взаємозамінюваності зберігається й для інтенціональних контекстів, але із застереженням, що замінити ім'я a в непрямому контексті можна іменем b лише тоді, коли b має той самий смисл, що й a за прямого його застосування.

Іншими словами, у тих випадках, коли ознаки, які складають смисл імені, допомагають лише виділити, знайти предмет серед інших предметів (при цьому сам предмет береться в цілому з усіма його властивостями), то ми можемо замінити це ім'я на інше, не зважаючи на його смисл. Головне, щоб це ім'я виділяло той самий предмет. Така ситуація спостерігається в екстенціональних контекстах.

Якщо ж ознаки не тільки виділяють предмет, а й сам предмет розглядається з боку цих ознак, то заміна імені a на ім'я b можлива лише за умови однаковості їхніх смислів (напр., *автор "Веверлея"; та людина, яка написала "Веверлея"*). У цих випадках ідеться про інтенціональні контексти.

Отже, коли ім'я вживається в інтенціональному контексті, то контекст, зрозуміло, висловлюється про позначуваний цим іменем предмет (звичайний його денотат), але як про предмет із тими самими характеристиками.

Для ілюстрації звернемося до прикладу Куайна, який наводить Р. Карнап у праці "Значення і необхідність". Маємо висловлювання:

1. *9 необхідно більше 7.*

Візьмемо таке висловлювання:

2. *Число планет = 9.*

Якщо за принципом взаємозамінюваності замінити 9 на *Число планет*, то отримаємо висловлювання:

3. Число планет необхідно більше 7.

Якщо подивитися суто зовнішньо на висловлювання 3, то воно, як висновок із 1 і 2, буде хибним. Але якщо врахувати те, що у висловлюванні 1 ідеться, що 9 саме як число необхідно більше за 7, то у висновку отримаємо висловлювання, яке матиме смисл: *Число планет, саме як число, необхідно більше 7*. Отримане висловлювання істинне, і тут не виникає жодної антиномії.

Розгляд прикладу Рассела з Георгом IV, а також багатьох прикладів, пов'язаних з проблемою смислу, які зустрічаються в літературі, не означає, що логіка прагне з'ясувати, чи цікавився Георг IV авторством "*Веверлея*" та як треба було йому вийти із скрутного становища, до якого він потрапив. Ці приклади в доступній гумористичній формі засвідчували складні теоретичні проблеми логічної науки.

Проблема смислу, на яку серйозно вперше звернув увагу Фреге та яка заявила про себе у вигляді анекдотичних недоречностей, була тісно пов'язана з питанням про шляхи розвитку логіки.

Один шлях розвитку логіки пролягав через побудову спеціальних логічних числень, які враховували б інтенціональні контексти, а другий – через розвиток екстенціональної логіки. Але цей розвиток мав ураховувати два моменти:

а) екстенціональна логіка з її вихідними принципами, положеннями є надзвичайно сильною абстракцією щодо реального процесу пізнання мислення;

б) відстоюючи принцип об'ємності, на якому ґрунтується екстенціональна логіка, треба пам'ятати, що побудувати раз і назавжди закінчену систему логіки, придатну для будь-яких мов, неможливо.

Інтенціональні контексти не можна усунути зі змістовної мови, оскільки вони виражають невизначеність, що є в логіці, як й у будь-якій іншій галузі. Побудова все нових логічних систем ставить завдання перекласти мовою логіки все більше змісту наших знань, або, іншими словами, глибше формалізувати зміст мислення, проте на кожному етапі залишається та залишатиметься невизначений, неврахований залишок.